

Isis Ontsluierd

Petra Bolhuis

Maieutiek maart 2024

1

Inleiding

In de afgelopen jaren ontwikkelde zich een verandering in de relatie mens-natuur. Pioniers die al langer spraken over een relatie of zelfs eenheid tussen mens en natuur vonden ineens gehoor. Tot die tijd was de eenheid tussen mens en natuur die Darwin – met enige weerzin- al impliceerde, nog niet werkelijk deel van het wetenschappelijke en maatschappelijke denken. Zo schrijft de Waal nog in 1996¹ dat hij en zijn collega's altijd kritiek krijgen wanneer zij woorden als 'vriendschap' of 'verzoening' bij de beschrijving van primatengedrag gebruiken. In 2021 is hij verkozen tot de Times top 100 invloedrijkste denkers ter wereld. De omslag in denken is dus eerder te typeren als een verandering van narratief of paradigma, dan als het gevolg van toegang tot nieuwe data. De boeken van Hadot en Blom laten, elk op hun eigen wijze, zien hoe die verhouding mens- natuur in de loop van de menselijke geschiedenis steeds in verandering is.

In deze slottekst leg ik eerst uit hoe de filosofie spreekt over narratieven en paradigma veranderingen. Dan licht ik er een aantal begrippen uit, waarvan ik denk dat deze helpen om te reflecteren op de veranderende houding met de natuur in en buiten ons mensen.

Hadot beschrijft in *De Sluier van Isis* dat al bij Heraclitus de natuur werd gezien als iets dat versluierd was, of zichzelf wilde versluieren. Hij schrijft een doorwrochte studie betreffende één zin van Heraclitus en de vertalingen daarvan. Aan de hand van dat zinnetje, 'Physis kruptesthai philei', toont Hadot hoe de reacties van denkers door de eeuwen heen op die vermeende versluiering enorm verschilden. Hij biedt handvatten om de relatie mens- (rest van de) natuur te doordenken omdat hij nieuwe termen aanreikt die de verschillende houdingen kunnen kenschetsen. Blom gaat in zijn boek vooral in op hoe mensen op het idee van de onderwerping van de natuur zijn gekomen. Aan het eind van zijn boek maakt hij duidelijk dat hij het de hoogste tijd vindt voor een andere relatie. Deze bezorgdheid kennen we van zijn eerdere boeken zoals *Wat op het spel staat*.

Aan het eind van de colleges heb ik de voorzichtige verkenning van Blom, in wat hij 'riskant denken' noemt, aangevuld met voorbeelden van de verschillende wetenschappelijke pogingen om de relatie mens- natuur opnieuw vorm te geven en te beschrijven.

Narratieven, paradigma's en taalspelen

¹ Van Nature Goed blz. 28 e.v.

Narratief betekent in filosofische zin dat er vanuit het huidige perspectief een verhaal ontstaat over de feiten. Terugkijkend verklaart de schrijver of spreker hoe zichzelf en haar doelgroep in deze situatie zijn terechtgekomen. Een goed narratief zal de positie van zoveel mogelijk mensen en data meenemen en in samenhang presenteren. Maar niet alleen het verleden wordt vanuit dit heden beschreven: er wordt ook vooruitgekeken hoe de toekomst eruit moet of zal zien, gegeven dit verleden en het heden. Omdat wij mensen niet in staat zijn om alles tegelijkertijd te beschrijven zal een narratief altijd feiten of ideeën uitlichten en andere negeren. Het idee van een narratief kan gedacht worden in samenhang met een idee van vooruitgang, maar niet met het idee dat de mensheid ooit alles zal weten.

Wittgenstein is de laatste filosoof die aan het begin van zijn carrière denkt dat zijn methode zal leiden tot omvattende kennis die onomstotelijk kan worden vastgelegd. Juist hijzelf ontdekt dat dit niet klopt omdat er altijd aannames (axioma's) zijn, zelfs in de wiskunde en de logica. Dus concludeerde Wittgenstein dat de manier waarop wij de wereld beschrijven is gebaseerd op een taalspel i.p.v. op een logische feitelijkheid. Daar ligt altijd een wereldbeeld aan ten grondslag, daar kunnen we wel kritisch op reflecteren, maar we kunnen niet alles tegelijkertijd in twijfel trekken. Kuhn en Foucault en andere postmoderne denkers bouwen op deze theorie (die vaak aangeduid wordt met Wittgenstein II) voort.

Paradigma is een term die Kuhn in de zestiger jaren bedenkt voor het verschijnsel dat een wetenschappelijk verhaal niet alleen een kennisinhoud heeft, maar het laat ook bepaalde ideeën, vragen en technieken om de waarheid aan te tonen wél- en andere niet toe. Foucault gebruikt in de tachtiger jaren een verwant, maar niet overlappend, begrip namelijk epistèmè. Voor het gebruik in deze colleges laat ik de verschillen voor wat ze zijn.

Beiden beschrijven hoe een tijdperk bepaalde wetenschappelijke vragen stelt en methoden erkent om die vragen te beantwoorden. Meestal is men ervan overtuigd dat dit de enig mogelijke waarheid oplevert. Daarbinnen vindt een toename van kennis plaats en methodes om die te verspreiden. Op enig moment komt er informatie binnen die niet past binnen de vragen en methodes die men gebruikt. Denk bijvoorbeeld aan het geocentrisch wereldbeeld van de theologie en de opkomende natuurwetenschappers die astronomische ontdekkingen deden die daar niet in pasten. Daar is er sprake van een paradigma in crisis. Als een paradigma in crisis is, past men eerst de ideeën aan en redt zo de reeds verworven kennis. Op enig moment is er echter geen houden meer aan en laat men de oude opvattingen los -tot en met de aannames waar die op gebouwd waren (wat wij nu axioma's noemen) om een nieuw paradigma te kunnen ontwikkelen. Kuhn zegt dat de verandering van paradigma gezien moet worden als een kanteling. Na dit punt kunnen toekomstige denkers niet meer begrijpen hoe een vorig paradigma waarheid kan hebben opgeleverd. Dat beeld moet worden bijgesteld omdat dit slechts waar blijkt voor sommige vragen en hun antwoorden. Zoals in de inleiding al beschreven zijn we wel in staat sommige kennis te begrijpen en aan te passen aan nieuwe waarheidsvinding. Soms duurt dat echter lang. De gedachte zoals verwoordt door de Universiteit van Wageningen -dat er voor relationele omgang met de natuur moet worden gekeken naar inheemse volkeren en hun kennis-toont aan dat er pas wanneer een paradigma zelf in crisis raakt ook gekeken wordt naar voorheen gediskwalificeerde vormen van kennis.

Daarnaast weten we nu dat, ook al ontstaan er steeds nieuwe wetenschappelijke axioma's en nieuwe paradigma's, oude aannames en methoden niet direct verdwijnen. Derrida gebruikt hiervoor de term 'spook narratief', waarbij het verleden met zijn verwachtingen, waarheden en moraal nog lang doorwerkt, zelfs al weten we dat deze kennis binnen het nieuwe paradigma wetenschappelijk is gefalsifieerd. Twee voorbeelden daarvan zijn de scheiding lichaam- geest (dualisme van Descartes) en het bestaan van een autonoom subject. Beide concepten zijn gefalsifieerd, maar zeer aanwezig als

spook narratief. Kuhn beschrijft dat na een periode van grote onrust het nieuwe paradigma zich vestigt en de wetenschap en de common sense weer een tijd van rustige voortgang inslaan.

Een schets van de huidige veranderingen

In het onderzoek naar de veranderende relatie mens- natuur veranderen de verhalen en theorieën momenteel snel. De veranderingen zijn vanuit de onderzoekswereld doorgedrongen naar de common sense. Dat levert ook problemen op:

- Feiten en opvattingen die deel uitmaken van wetenschappelijke consensus willen of kunnen we maatschappelijk en politiek nog geen plaats geven.
- Binnen de wetenschappelijke disciplines zijn sommige feiten zo afwijkend van het paradigma dat ze langdurig genegeerd of gediskwalificeerd worden. Uiteindelijk zullen ze bij voldoende bewijs toch erkend worden.
- En zelfs wanneer dat het geval is zijn er nog spooknarratieven die werkelijke acceptatie van nieuwe feiten en opvattingen uitstellen. Zoals Kuhn al schreef: er is de neiging om nieuwe feiten in het oude paradigma te verwoorden, ook al doet dat de feiten geweld aan.
- Een nieuw paradigma dat ontstaat moet zich – wil het waardevol worden- ook verdedigen tegen een te groot toepassingsbereik. Een nieuw paradigma kan een container worden voor alle tot dan toe onverklaarbare gebeurtenissen in de werkelijkheid.
- De geschiedenis laat zien dat juist in een tijd van paradigmaverandering er onrust kan ontstaan die zich kan uiten in onverdraagzaamheid of geweld. Dit vindt plaats zowel van de kant van diegenen die de nieuwe ideeën ingang willen doen vinden, als van de zijde van degenen die de oude ideeën willen behouden. Denk aan de opkomst van het christendom dat de filosofie tot dienstmaagd maakt² en ketterse ideeën op de meest gruwelijke wijze uitsluit. Maar denk ook aan ‘de Grote opsluiting’³ die het disciplineren en utiliseren als de verstandigste houding voor alle mensen ziet en dit met dwang gaat opleggen.
- Een paradigmaverandering is ook een tijd waarin mensen gemakkelijker bevattelijk zullen zijn voor complottheorieën. Zoals Arendt in haar onderzoek naar Totalitarisme⁴ zegt over de jaren dertig: mensen willen liever de voorspelbaarheid en omvattende verklaring die een complottheorie biedt, dan de onzekerheid en toevalsfactoren die in de realiteit aanwezig zijn.
- Morele consequenties van paradigmawisselingen veranderen langzaam en dat is zeker in de relatie mens-natuur een factor van betekenis. Daar speelt het huichelen op grond van gevestigde belangen dat Blom signaleert een grote rol.

De geschiedenis maakt duidelijk dat vraagstukken die spelen in het ene paradigma - zoals heeft de slang gesproken? - in het andere paradigma verdwijnen als sneeuw voor de zon. Wat niet verdwijnt zijn feiten. Een korte definitie daarvan in het kader van deze tekst: feiten zijn ervaringen die mensen consistent opdoen, die intermenselijk uitwisselbaar zijn -alhoewel niet met iedereen- (zoals met kleurenblinden)) en die je soms confronteren met de grenzen van je overtuigingen, omdat ze zich daar niets van aantrekken. Ze zijn toetsbaar, meetbaar en herhaalbaar, mits de techniek en het paradigma het mogelijk maken ze op die wijze waar te nemen. Feiten komen aan het licht of worden genegeerd. Ieder paradigma negeert iets. Er ligt geen ‘en toen wisten ze alles’

² Hadot 2003

³ Foucault 1989

⁴ Arendt 2005

in het verschiet. Ook denken is een *survival of the fittest*: wat past bij de omstandigheden komt tot stand en/of blijft bestaan, de rest zal verdwijnen. Wanneer een paradigma op zijn hoogtepunt is wordt het verhaal zo stevig dat bijna iedereen dit waarheid noemt. Wanneer het wankelt moet bewezen worden wat waar is. Eenmaal in crisis is een paradigma niet langer in staat zijn eigen waarheid te bewijzen op een voor de meeste mensen overtuigende wijze en zijn zelfs vakgenoten het oneens over het waarheidsgehalte van onderzoeken, technieken en uitkomsten.

In mijn visie is er (nog) geen 'nieuwe waarheid', omdat we met elkaar in een netwerk van betrekkingen bouwen aan een paradigmaverandering die -wanneer zij eenmaal daar is- zo vanzelfsprekend zal zijn dat niemand meer begrijpt wat het probleem was. Ook hier is de waarheid een dochter van de tijd.

In tegenstelling tot wat Kuhn dacht blijkt er geen absolute omslag plaats te vinden, maar eerder een langzaam ingroeien van nieuwe concepten. Zijn die eenmaal aanvaard als onderzoekswaardig dan treedt een versnelling op die nieuwe theorieën laat ontstaan en sommige oude, eerst betwijfelde theorieën en onderzoeken, worden alsnog bevestigd. Deze theorieën komen daardoor in beeld als baanbrekend of visionair. Wie straks visionair zullen zijn is echter op grond van het heden niet te voorspellen.

De terminologie van Hadot als handvat

PROMETISCH

Hadot schrijft:

“Ik stel de eerste houding, die de geheimen van de natuur -- of van de goden -- met list en geweld wil ontdekken, onder het beschermheerschap van Prometheus, de zoon van de Titaan Iapetos, die volgens Hesiodus de goden het geheim van het vuur wilde ontstelen om het leven van de mensen te verbeteren, en die, volgens Aeschylus en Plato de mensheid de weldaden van techniek en beschaving bracht. Toen de moderne wetenschap aan de horizon lichtte, verscheen hij bij Francis Bacon als de grondlegger van de empirische wetenschap. De prometheïsche mens eist het recht op de natuur te overheersen, en in het tijdperk van het christendom zal hij door het Genesisverhaal waarover we gesproken hebben bevestigd worden in de zekerheid dat hij rechten heeft op de natuur. Terwijl Zeus het geheim van het vuur voor zichzelf wilde houden en Prometheus het hem wilde ontnemen, maakt de Bijbelse God de mens tot 'heer en meester der natuur' en in dat perspectief is, zoals Robert Lenoble het uitdrukte, 'Prometheus in de zeventiende eeuw de luitenant van God geworden”

ORFISCH

Hadot vervolgt:

“De andere houding ten opzichte van de natuur draag ik op aan Orpheus, met Pierre de Ronsard, die schreef;

*Vervuld van een goddelijk vuur dat mij de ziel verwarmt,
Wil ik meer dan ooit in het spoor van Orpheus treden,
De geheimen van de Natuur en van de Hemelen ontdekken.*

Toen hij Orpheus verbond met de ontdekking van de geheimen van de Natuur dacht Ronsard wellicht aan de theogonische gedichten die aan Orpheus zijn toegeschreven en die vertelden over de genealogie van de goden en de wereld en dus over de geboorte (physis) van de dingen. Misschien zinspeelde hij ook op de macht die Orpheus volgens de legende bezat om met zijn zang en lierspel levende en niet-levende wezens te verleiden. Orpheus dringt dus niet met geweld, maar met melodie, ritme en harmonie door tot de geheimen van de natuur. Terwijl de prometheïsche houding is ingegeven door durf, grenzeloze nieuwsgierigheid, machtswil, en najagen van nut, is de orfische houding ingegeven door eerbied voor het mysterie en belangeloosheid.”⁵

Het is belangrijk om op te merken dat Hadot zelf schrijft dat hij “geen goede houding tegenover een slechte wil stellen”. Het hele boek van Hadot speelt zich af rondom het zinnetje van Heraclitus (500 v.Chr.): ‘Physis kruptesthai philei.’ Vaak vertaald als: De natuur houdt zich graag verborgen. Maar Hadot laat zien dat er andere vertalingen mogelijk zijn;

- De samenstelling van elk ding is moeilijk kenbaar,
- De samenstelling wil niet geopenbaard worden,
- De oorsprong van elk ding is moeilijk kenbaar,
- Wat geboren doet worden heeft de neiging te doen sterven,
- Wat geboren is wil sterven.

Het zinnetje is zo belangrijk, omdat het laat zien welke sterke relatie er is tussen taal en paradigma. Wanneer de westerse filosofie gaat denken in termen van een twee-werelden-theorie, zoals dat bij Plato en gedurende het christendom (als omvattend wereldbeeld) het geval is, dan is de vertaling op zoek naar wat er achter de verschijnselen schuilgaat. Het zoekt de bron van deze drijvende kracht in een metafysica.

Francis Bacon, Locke en Hume gaan als empiristen echter uit van een kennismodel dat begint bij de empirische waarneming en dus gaat de vertaling dan over de verschijnselen en waaruit zij zijn samengesteld.

Op grond van de groeiende kennis van die samenstelling en de behoefte om geen uitspraken te doen over dat gedeelte van de natuur waartoe mensen en het menselijke verstand geen toegang hebben wordt de natuur in de loop van de geschiedenis meer en meer een mechaniek waarbij God of doelloorzaak naar de achtergrond verdwijnt. Zoals we hebben kunnen lezen bij Blom en Hadot is er mét het idee van de macht van mensen over de natuur in combinatie met die mechanistische visie een onderwerpingsmodel tot stand gekomen die welvaart en economische bloei teweeg heeft gebracht met een acceleratie in de laatste decennia. Maar na dat hoogtepunt zien we dat het model aan zijn grenzen raakt, de schaduwzijden – die er dus al waren, maar niet of onvoldoende werden opgemerkt- komen in zicht en de noodzaak ontstaat om andere perspectieven te ontwikkelen. In de woorden van de Waal;

“De westerse wetenschap lijkt bezig te zijn zich af te wenden van een mechanistische wereldvisie. Wetenschappers zijn zich bewust geworden van het feit dat het universum niet

⁵ Hadot (2023) blz. 116

noodzakelijkerwijs langs logisch samenhangende lijnen is geordend, en zij laten- zij het schoorvoetend- tegenstrijdigheden toe. Natuurkundigen raken gewend aan het idee dat men zich energie kan voorstellen als golfjes én als deeltjes, en economen weten langzamerhand dat vrije- markteconomieën op eigen terrein kunnen worden verslagen door geleide economieën, zoals die van de Japanners. In de biologie heeft een en hetzelfde principe, namelijk dat van de natuurlijke selectie, waarbij levensvormen en individuen genadeloos tegen elkaar worden uitgespeeld, niet alleen geleid tot symbiose en mutualisme, maar ook tot de gevoeligheid van het ene individu voor de behoeften van het andere, en tot gezamenlijke inspanningen voor een gemeenschappelijk doel. We worden hier geconfronteerd met de diepe paradox dat genetische vooruitgang ten koste van anderen- hetgeen de fundamentele drijfkracht van de evolutie is- een opmerkelijk vermogen tot zorg en medeleven heeft doen ontstaan.”⁶

Waar we in het westerse denken lange tijd de nadruk hebben gelegd op een Prometische houding ten opzichte van de natuur zijn we nu op zoek naar meer Orfische manieren om met de natuur om te gaan. Maar om dat mogelijk te maken is het behulpzaam om zicht te krijgen op beide houdingen en hoe vanuit elk van de perspectieven de relatie mens-natuur gedacht kan worden. Het risico bestaat dat de huidige mensen -in de poging de crisis van het paradigma van onderwerping te stabiliseren- meer van hetzelfde gaan doen. Dat zou betekenen dat alle Orfische methoden en de daarmee verworven kennis aangewend worden op een Prometische wijze. Dat zou kunnen leiden tot het rekken van het bestaan van een onderwerpings-paradigma waarvan de crisis nu zulke diepe en actuele consequenties heeft, dat dit niet zozeer de natuur, maar wel de natuur waar mensen kunnen voortbestaan in gevaar brengt.

Houdingen

De Orfische relatie is, zoals hierboven geciteerd, een belangeloze eenheid met de natuur waarbij men niet ingrijpt, maar beschouwend is. Het maakt dat de mens niet uit is op nut of eigenbelang, maar een eenheid vormt met -en tenslotte ook opgaat in- de natuur.

De Prometische houding is een houding waarin de natuur er voor de mens is en haar geheimen maar niet aan de mens wil prijsgeven. Daar past het model van het voor het gerecht dagen van de natuur bij. Waar de natuur eerst nog gezien wordt als een levend iets wordt ze, zeker na Descartes, een mechaniek. Waar de wereld vreedzamer wordt in de loop der tijd, wordt de houding tegenover de natuur steeds gewelddadiger. Deze is echter meer en langer een combinatie van Orfische en Prometische invalshoeken dan we uit Bloms beschrijving gemakkelijk zouden kunnen concluderen.

Blom beschrijft een ontwikkeling waarbinnen op enig moment het onderwerpen van de natuur als een goddelijke opdracht wordt uitgedragen door het christendom dat zich met de wereldse macht verbindt. Hadot laat echter zien dat veel denkers uit het verleden een combinatie van Orfische en Prometische invalshoeken hebben beschreven, maar dat we vaak maar één van beide houdingen kennen in de huidige tijd. Omdat we vandaag de dag vooral dichters, schrijvers en schilders zien als vertegenwoordigers van de Orfische blik vergeten we gemakshalve dat Goethe ook minister van wegen en mijnbouw was in Weimar. Aan de andere kant ziet de huidige lezing van Newton over het hoofd

⁶ De Waal 1996, blz. 13

dat hij ook alchemist was en dat zelfs Francis Bacon die de natuur wilde martelen om haar geheimen prijs te geven ook een vorm van magie veronderstelde die de werkelijkheid vormen liet aannemen. Men wendt zich voor de kennis die Orfisch is gemakkelijker naar inheemse volkeren, dan naar de andere kant van de geschiedenis van de westerse filosofie. In het benadrukken van de relatie die inheemse volkeren hebben met de natuur, vergeet de westerse wetenschap gemakkelijk dat ook in de inheemse benadering het doel is dat de bevolking overleeft. Ook de hedendaagse bestudering van dieren door onderzoekers als Goodall en de Waal laat zien dat de natuurlijke omgang van dieren met de natuur altijd een gerichtheid heeft op het overleven en laten bloeien van de eigen populatie. En zelfs de schimmels en bomen zoals beschreven in *the wood wide web* zijn ook uit op eigen overleven en groei. Wat de natuur en de inheemse volkeren beter kunnen dan het mechanistische wereldbeeld -dat zoals Blom beschrijft in de christelijke westerse wereld tot stand is gekomen- kunnen we beschrijven als afstemming en begrenzing. Als het natuurlijk is om het overleven van de eigen populatie voorop te stellen juist dan moet het westerse Prometische denken veranderen. Immers overal is zichtbaar dat voortzetting van dat paradigma op deze wijze de mensenpopulatie en haar welbevinden al onder druk zet.

De mens zal zichzelf weer moeten gaan zien als deel van de natuur. Dat zien we ook gebeuren in ons paradigma in crisis. Ik heb dat in de colleges beschreven als de mens daalt af in de natuur en de dieren worden verheven tot gedragingen die tot voor kort slechts aan mensen werden voorbehouden. Twee onderdelen van het achterhaalde paradigma zijn problematisch omdat er (nog) geen alternatief beeld voor is gevonden;

1. Ten eerste de scheiding lichaam geest is nog volop in het denken aanwezig. Deze is door Descartes voltrokken en ook al hebben we vanuit wetenschappelijk oogpunt aanleiding om dat als gefalsifieerd te zien, het speelt nog steeds een rol en plaatst de menselijke geest of het menselijk verstand buiten de natuur.
2. Ten tweede ontstaan er nieuwe ideeën die het menselijk autonoom subject ter discussie stellen. In het nieuwe paradigma neemt de natuur de vorm aan van interacterende netwerken. Deze relaties zijn in en buiten het menselijk lichaam en het menselijk denken kan daar niet los van gezien worden.

In Swaabs boek 'Wij zijn ons brein' heft de schrijver de scheiding lichaam-geest zoals Descartes die maakte op. Wat Swaab echter niet beschrijft is de opheffing van het autonome subject. Dan zou hij moeten benadrukken dat het menselijke brein materieel en qua productie van gedrag en bewustzijn gevormd wordt in een voortdurend proces van interactieve relaties tussen zulke uiteenlopende dingen als neurotransmitters, darmbacteriën, de uitstoot van Pfas (poly- en perfluoralkylstoffen), het hebben van een sociale omgeving en het regelmatig wandelen in het groen. Dat interactieve beeld wordt wel door Sheldrake en andere hedendaagse onderzoekers beschreven.

Dat goede wetenschap één element uit de interacties en relaties neemt en dat gaat onderzoeken en dat daaruit veel kennis kan voortkomen wordt hiermee niet ontkent. Maar de grotere verbanden worden slechts zichtbaar als de wetenschap daarna en daarnaast interdisciplinair of transdisciplinair⁷ kan kijken hoe de kennis van delen van de interactie weer teruggeplaatst kunnen worden in het grotere netwerk van de natuur. Mensen leren al veel van de natuur, maar het idee dat de natuur ook van ons leert, behalve als wij mensen met verstand dat leren actief ter hand nemen, dat ontbreekt nog grotendeels. Het idee dat er samengewerkt kan worden met de rest van de natuur

⁷ Interdisciplinair onderzoek is onderzoek waarbij experts vanuit verschillende disciplines aan eenzelfde vraagstuk werken. Transdisciplinair is meer fundamenteel samenwerken m.b.t. axioma's en technieken, al dan niet samen met maatschappelijke partijen.

is nog in een pril stadium, maar het is er en dat stemt hoopvol. Immers een paradigma in crisis kan ineens omslaan. Met de huidige acceleratie in wetenschap en techniek ligt de nadruk voornamelijk op hoe snel het mis kan gaan, maar wanneer het inzicht verandert kan het ook ineens heel snel beter gaan.

Waarom het mechanistisch onderwerpen zo lang kon standhouden

1 We zagen de consequenties te laat.

Het duurde ontzettend lang voor het christelijke ‘onderwerp de aarde’ en de Cartesiaanse scheiding lichaam- geest hun gruwelijke gevolgen toonden voor degenen die er baat bij hadden. ‘Had het aan de slaven gevraagd’, zegt Gabriel, dan hadden we geweten dat het fout was wat er gebeurde.⁸ Maar inherent aan het wereldbeeld van toen werd aan het lijden van vrouwen, arbeiders en slaven geen enkel belang toegekend. We kunnen ons dat nu nauwelijks meer voorstellen, maar wel herkennen we nog de recente ontwikkeling van het besef van leed dat dieren wordt aangedaan. Daarvan maken we het hele proces mee, van ‘we wisten niet wat we ze aandeden’ tot het dagende besef en dan de huichelachtige omgang met de nieuwe wetenschappelijke inzichten. En ja, Blom heeft gelijk er is veel huichelachtigheid, maar ook de welwillenden van toen werkten binnen het nu afgewezen paradigma. Pas als de Verlichting -laat in haar ontwikkeling- slaagt in haar opzet en groepen mondig maakt die dat eerst niet, of niet meer waren, verandert er iets. De concepten gelijkheid en vooral gelijkwaardigheid, werden wijd verbreid. Juist tegen de Verlichting, die dat als deel van haar programma mogelijk maakte, werden nu aanklachten geformuleerd tegen de onderwerping waarmee haar idealen gepaard gingen.

2 Macht, geld en andere voordelen

De wellicht meest doorslaggevende reden dat het al gefalsifieerde paradigma zo lang standhield, is dat velen er baat bij hadden of geloofden dat ooit te zullen hebben. Het is als de aanklachten tegen het neoliberale kapitalisme en de enorme zelfverrijking van de rijkste 1% vandaag de dag. Er is veel geklaag, maar het paradigma houdt stand, mede omdat velen meeprofiteren en/of denken ooit te zullen opklimmen tot de groep rijksten. Onderzoek van Eva van Reijmersdal in 2024 bracht aan het licht dat veel jonge mensen denken door aandelen en bitcoins gemakkelijk rijk te zullen worden. Grenzen aan rijkdom, of herverdeling van rijkdom, maakt deel uit van de Verlichting en is tot op dit moment onderwerp van heftig debat.^{9 10}

Macht en geld lijken soms bij Blom de enige bron van het onderwerpingsnarratief. Maar de geschiedenis laat zien dat ieder narratief een ander deel van de mensen heeft bevoordeeld. In de tijd van de Grieken en Romeinen hadden degenen die fysiek sterk waren voordeel ten opzichte van anderen en daarmee ook macht. Dat stelde hen in staat om dat -hun welgevallige- wereldbeeld lang vast te houden. Toch werden ze uiteindelijk overvleugeld door degenen die slim genoeg waren om krachtige mensen aan zich te binden. Het narratief verandert dan naar een narratief waarin goedheid samenvalt met het niet tonen van kracht. Nietzsches analyse over de verandering van moraal¹¹ laat zien dat dan priesters i.p.v. strijders de macht krijgen. En zoals Blom al beschrijft, wordt dan vanuit dat heersende narratief de onderwerping ingezet, ook tegen de krachtige heersers van weleer.

⁸ Gabriel 2021

⁹ <https://scientias.nl/extreme-rijkdom-is-een-probleem-en-een-rijkgrensgrens-kan-de-oplossing-zijn/>

¹⁰ <https://www.quotenet.nl/zakelijk/a43375657/de-vermogende-nederlander-wordt-met-uitsterven-bedreigd/>

¹¹ Het verhaal van de lammertje en de roofvogels in de Genealogie van de moraal maakt dit met een metafoor duidelijk.

Er moeten dus naast het eigenbelang van de machtigen en de rijken, ook andere elementen zijn die een narratief of paradigma laten kantelen. Waardoor weer andere groepen machtig en rijk worden. Misschien leven we nu in de tijd van *'the revenge of the nerds'* en worden, zoals Harari het beschrijft, data de nieuwe bron van macht en onderwerping, zoals eerder geld of land dat waren.

Macht en geld zijn dus slechts een deel van het complex aan factoren dat een paradigma laat veranderen. De verandering kwam in het verleden vaak juist uit de groepen voort die last hadden van het heersende paradigma of narratief. Zo zijn de christenen in het Romeinse rijk de underdog en worden de handelslieden in de middeleeuwen gezien als de stand van de duivel. Zij krijgen het voor elkaar om een nieuw narratief te doen ontstaan en christenen en later handelslieden worden de winnaars in het nieuwe paradigma. Of de omwenteling door mensen in gang gezet wordt of hen overkomt blijft onduidelijk. De opkomst en macht van Europa wordt door Blom zelf beschreven als een onverwachte macht die Europa in de schoot viel.

Wanneer de macht eenmaal vast in handen is, begint ook het misbruik. Dan vindt de rechtvaardiging plaats waar Blom terecht op wijst. Daar staat tegenover dat in elk paradigma er ook mensen zijn die oprecht geloven in het paradigma. Als antwoord op de vraag 'waarom kan het zo lang doorgaan?' is voordeel in status, geld en macht het antwoord. Immers de machtigen voelen dat zij in het nieuwe paradigma verliezen zullen lijden en houden vast aan wat hen macht verschaft heeft, tot het dat echt niet meer kan. En zij hebben de middelen om deze positie lang vast te houden, zelfs tegen alle feiten in.

3 Geen aansprekend alternatief

Een narratief kan lang standhouden omdat er geloof is dat uiteindelijk iedereen op de elite (winnaars van het heersende paradigma) kan gaan lijken. De macht- en geldlobby voor het heersende narratief van onderdrukking zal ook alles in het werk stellen om mensen zelf schuldig te laten zijn aan de onderdrukking. Zoals het voorbeeld van het panopticon: wanneer je jezelf kan beheersen dan kun je meedoen in de maatschappij en daarin opklimmen. Tot op de dag van vandaag is dit narratief werkzaam: werk hard, studeer hard, beweeg genoeg en spaar je geld en wees een goed burger en de onderwerping stopt en ook jij gaat over naar vrijheid en zelfdomesticatie.

De crisis in dit narratief wordt zichtbaar: gebeurtenissen als de toeslagen affaire en pechgeneratie in Nederland en de inzichten in de verdeling (of het gebrek daaraan) van geld en macht in de wereld, laten zien dat een goede toekomst voor mensen niet afhankelijk is van zelfbeheersing en arbeidsethos. In de onzekerheid en chaos die dat inzicht oplevert is er echter een gebrek aan een geloofwaardig alternatief verhaal.

Wat is er nieuw?

Waar liggen de kansen en waar de problemen?

Wetenschappers die lange tijd werden genegeerd als enkelingen met wilde ideeën zijn ineens doorgedrongen tot het centrum van de (populair)wetenschappelijke wereld. Sheldrake haalt een aantal van deze denkers aan in zijn boek. De prijzen die Latour voor zijn inclusieve benadering van de natuur kreeg aan het eind van zijn leven haalden ook de Gaia theorie uit het slop. Deze theorie bedacht door James Lovelock en Lynn Margulis probeert de natuur als een eenheid te zien. Dat deze

theorie nog niet kloppend is, of onaf, maakt niet dat we - zoals het tijdschrift Kijk in 2021 kopte-moeten concluderen dat het 'gatenkaas' is. De afwijzing van nieuwe ideeën en bevindingen van denkers als Latour, Lovelock, Margulis, Haraway, Sheldrake, de Waal en Goodall hoort bij de fase waarin een nieuw paradigma wordt ontwikkeld. Dat we sommige delen hiervan nu toelaatbaar wetenschappelijk achten en anderen niet, zegt iets over de verandering die gaande is. En wetenschap is nooit klaar.

Op allerlei gebieden zijn, zoals de Waal het hierboven samenvat, deze veranderingen gaande. De meeste volwassenen zullen in hun eigen vakgebied dergelijke veranderingen kunnen aanwijzen. Het is een samenspel tussen onder andere problemen die opgelost moeten worden, nieuwe technieken die mogelijk worden en nieuwe feiten die boven tafel komen. En dan gaat uiteindelijk ook het taalspel mee veranderen, waardoor gewone mensen hun, deels onbewuste, ideeën over zichzelf en de relatie met de natuur ook gaan veranderen. Mensen worden dan beschreven als relationele wezens in plaats van autonome subjecten, als dicht bij de natuur staand, en onderdeel van interacties waarbij mensen invloeden uitoefenen en ondergaan. Het lichaam kan niet meer gereduceerd worden tot een mechaniek, en lichaam en geest worden meer en meer als geïntegreerd opgevat. Onder invloed van zulke uiteenlopende invloeden als kwantumfysica en bomenonderzoek, beschrijven mensen de werkelijkheid niet langer als mechanistisch. Daarvoor in de plaats komen termen als waarschijnlijkheid, interactiviteit en correlaties. En dan kan je in plaats van stoom afblazen en druk verlagen, jezelf als mens gaan uitdrukken in metaforen die met de netwerken te maken hebben. Antropomorfisering, te grote generalisaties en projecteren van menselijke relaties op dieren (Bokito) horen bij deze fase. Denkers als Jane Bennet en Karen Barad zien daar geen probleem in. Zij stellen dat het als tussenfase naar de ontwikkeling van een nieuw paradigma goed kan zijn om een levendige materie (vibrant matter) en een interacterende dingwereld te verwoorden. Daarmee maken we ruimte in het spook narratief van de Prometische wereldopvatting op weg naar een meer inclusieve en relationele omgang met de natuur in en buiten ons mensen.

De Cartesiaanse mens is geschiedenis, we zijn materie, deel van de natuur en staan in relaties tot andere mensen en de rest van de natuur. Mensen begrijpen, ook als ze geen klimaatactivist zijn dat menselijk gedrag moet veranderen om de aarde te beschermen tegen de mens. Ingrijpender dan dat is de opheffing van het autonome subject. Want als wij relationele wezens zijn, niet alleen m.b.t. mensen en dieren maar ook binnen de poreuze grenzen van het eigen lichaam, dan is het de vraag waar het 'ik' of het 'zelf' zich bevinden. We lijken een paradigma in te schuiven dat overeenkomsten vertoont met het denken in invloedssferen zoals de middeleeuwen dat kende, maar dan op basis van de stand van wetenschappelijke kennis van dit moment.

Welke nieuwe ideeën beginnen al een geheel te vormen?

- De mens wordt deel van de natuur. Ook ons brein is natuur en niet langer een geest buiten de res extensa. Maar niet alleen dat: het individu is nu ook een woord dat wordt gezien als een geheel, dat tevens opgesplitst kan worden in interacties die relaties hebben met elkaar en met de wereld buiten dat individu.
- In plaats van een vrij zwevende geest ben ik ook drager van genen, bacteriën en allerlei tijdelijk bij mij rondhangende en mij veranderende structuren. Geuren, geluiden, chemische

en organische verbindingen bepalen hoe ik mij voel, hebben invloed op mijn stemming, maar ook op mijn theorievorming.

- Nieuwe inzichten hebben invloed op onze omgang met de natuur. Wij zijn net als de rest van de natuur probleemoplossende actoren die samenwerken met andere mensen, dieren en dingen. Samenwerking lijkt nu een veel betere metafoor dan onderwerping of concurrentie.
- Gedragen worden door de aarde en een houding ontwikkelen van observeren wat de natuur uit zichzelf wil en dat in het verlengde kunnen denken van wat wij mensen nodig hebben of willen is een totaal nieuwe benadering die o.a. door het leren van inheemse volkeren ontstaat. Dat is niet naïef één worden met de natuur, maar respectvol naast en met elkaar leven.
- Rechten toekennen aan de natuur, omdat we nu eenmaal regelmatig botsen met de natuur, zou een oplossing kunnen zijn. Zo kunnen we de natuur ook een stem geven in deze menselijke constructie van rechtspraak die botsende belangen eerlijker recht kan toewijzen.
- Goodall, de Waal, Margulis en Lovelock, Haraway en vele, vele anderen schreven al over de feiten die we nu beginnen te zien en te erkennen. Het doorbreken van de eerste barrière is het moeilijkste, maar nu begint een lawine van onderzoeken op gang te komen. Er zal meer geld en techniek komen om de natuur anders en inclusiever te beschrijven.
- De natuur -te beginnen bij primaten- komt als denkend, intelligent en empatisch in zicht. Maar dat betekent ook dat mensen zullen veranderen. Mensen zijn deel van de natuur aan het worden in plaats van daarbuiten te staan. De taal die mensen nodig hebben om zich daarin te handhaven vraagt om een narratief waarin de natuur een geest heeft, slim is, kan communiceren en zelfs empathie en een gevoel voor humor kent.

Menselijke verantwoordelijkheid

Marcus Gabriel schrijft terecht dat we uit moeten kijken dat wij onszelf te veel gaan reduceren tot een dier in een dierenwereld. We hebben veel meer ruimte ingenomen dan welke andere soort dieren dan ook. We hebben als mensensoort zoveel techniek ontwikkeld dat het onnatuurlijk gebruik van het natuurlijke doordacht moet worden vanuit een vorm van verantwoordelijkheid. Gabriel verwacht veel van een moraliteit die typisch menselijk is. Daarmee staat hij tegenover het idee van Blom dat de Verlichting ons wel slimmer, maar niet beter heeft gemaakt. Het probleem heeft nog geen oplossing, maar er begint consensus te ontstaan over een nieuwe relatie mens- natuur en dat brengt nieuwe feiten onder ogen waarmee we ons als de diersoort die we zijn zullen moeten uitzetten. Ongeacht of we nu met Gabriel aannemen dat de oplossing in de moraal van de Verlichting zit, of met Blom aannemen dat de mens uitblinkt in huichelachtige rechtvaardiging van onderwerpingstactieken, zullen we een menselijke verantwoordelijkheid moeten nemen in die relatie. Dat betekent dat -zelfs als de mens gaat zien dat het autonoom subject niet bestaat- er zoiets overeind blijft als persoonlijke verantwoordelijkheid. Een van de eerste hedendaagse filosofen die dat probeerde te doordenken was Jonas met het principe verantwoordelijkheid.

In navolging daarvan schrijft Sloterdijk een nieuwe categorische imperatief:

“Aan de filosoof Hans Jonas hebben we het bewijs te danken dat de uil van Minerva niet altijd pas bij het vallen van de avond begint te vliegen. Door zijn omvorming van de categorische imperatief tot een ecologische imperatief heeft hij aangetoond dat in onze tijd een vooruitziend filosoferen mogelijk is: ‘Handel zo dat de gevolgen van je handelen samengaan

met het voortbestaan van echt menselijk leven op aarde.' Hiermee krijgt de metanoëtische imperatief voor het heden, die de categorische imperatief toespitst tot een absolute, voldoende scherpe contouren. Hij stelt de harde eis aan de slag te gaan met het concreet geworden universele. Hij verlangt van ons dat we ons permanent ophouden in het overbelastingsveld van enorme onwaarschijnlijkheden. Omdat hij iedereen persoonlijk toespreekt, moet ik zijn appèl op mezelf betrekken als was ik zijn enige geadresseerde. Van mij wordt geëist me te gedragen alsof ik du moment kan weten wat me te doen staat zodra ik mezelf beschouw als speler in het netwerk van de netwerken. Ik moet elk moment een prognose maken omtrent de gevolgen van mijn handelen voor de ecologie van de werelddamenleving. Het komt me zelfs belachelijk voor mezelf als lid van een volk van zeven miljard te beschouwen, terwijl mijn eigen natie me al te veel is. Ik moet als wereldburger mijn mannetje staan ook al ken ik nauwelijks mijn burens en verwaarloos ik mijn vrienden. Ook al blijven de meesten van mijn nieuwe volksgenoten onbereikbaar voor mij omdat 'Mensheid' noch een geldig adres is, noch een grootheid die je kunt ontmoeten, toch heb ik de taak rekening te houden met haar reële aanwezigheid bij elke handeling die ik verricht. Ik moet me ontplooien tot een fakir van de co-existentie met alles en allen en mijn voetafdruk op de omgeving reduceren tot het spoor van een veer'¹²

Met de kennis van nu wordt duidelijk dat zelfs dit vrij recente beeld tekortschiet, in die zin dat er niet of te weinig wordt nagedacht over wat andere levensvormen willen. Daarnaast lijken handelingen en keuzes beperkt te zijn tot mensen. Een attitude van dankbaarheid of eenheid zou behulpzaam kunnen zijn, juist omdat het Prometische denken het overheersende narratief is geworden. Zelfs denkers die overtuigd zijn dat er een nieuwe, post-humanistische wereld komt, kunnen dit Prometisch uitleggen en de mens opheffen door menselijk bestaan op te laten gaan in techniek en AI.

Het Prometische narratief en de Verlichtingstaal van een humanistische (morele) uitzondering zal moeten worden aangevuld met meer Orfische principes. Gabriel heeft gelijk dat leeuwen niet vergaderen over vegetarisme, maar hun leven houdt op te bestaan als ze een gebied overbejagen. Wij mensen zullen ons verstand moeten gebruiken om een relatie van dragen en gedragen worden te creëren en dat moet op tijd gebeuren om ons bestaan te kunnen handhaven op aarde. We zullen daartoe onder ogen moeten komen dat het project van de mens als denkend wezen buiten de natuur ten einde is. Alleen op die manier kunnen we voorkomen dat de oplossingen van de toekomst niet verdacht veel lijken op de probleemveroorzakers van het verleden. In plaats van verre doelen moet er ook, en misschien wel vooral, oog komen voor interacties tussen de verschillende levensvormen en zijnswijzen in het hier en nu. Dat vraagt geen spreadsheets met doel efficiënte ingrepen, maar openmindedness.¹³

Bibliografie

Achterhuis, H. (2010). *De Utopie van de Vrije Markt*. Rotterdam: Lemniscaat.

Appiah, K. (2007). *Kosmopolitisme: Ethiek in een wereld van vreemden*. Amsterdam: Prometheus.

Arendt, H. (2005). *Totalitarisme (R. Peeters, & D. d. Schutter, Vert.)*. Amsterdam: Boom.

Armstrong, K. (2022). *De heilige natuur (vert. Albert Witteveen)*. Antwerpen/Amsterdam: Het Getij Querido Facto.

¹² Sloterdijk 2011, blz. 464/465

¹³ De term werd in 1961 bedacht door Arne Naess in *The inquiring mind*

- Bennett, J. (2010). *Vibrant matter, a political ecology of things*. Londen : Duke University Press.
- Blom, P. (2010). *Het Verdorven Genootschap: De vergeten radicalen van de Verlichting (P. Ruiter, Vert.)* (2e druk). Amsterdam: De Bezige Bij.
- Blom, P. (2017). *Wat er op het spel staat (W.Jansen, vert.)*. Amsterdam: Bezige bij.
- Blom, P. (2023). *De onderwerping, een geschiedenis van de verhouding van de mens tot de natuur (vert W. Hansen)*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Bor, J. (. (2003). *25 Eeuwen Westerse Filosofie: Teksten en toelichting (7e druk)*. Amsterdam: Boom.
- Bor, J. L. (2003). *25 Eeuwen Oosterse Filosofie*. Amsterdam: Boom.
- Bos, A. (2010). *Hoe de Stof de Geest Kreeg (3e druk)*. Zeist: Uitgeverij Christofoor.
- Bos, R. ten (2017). *Dwalen in het antropoceen*. Nijmegen, Amsterdam: Boom.
- Bregman, R. (2013). *De Geschiedenis van de Vooruitgang*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Brown, P. (1992). *Augustinus van Hippo: een biografie (C. Verhijen, & K. van Dorsselaer, vert.)*. Amsterdam: Agon.
- Bushnell, G. (1969). *De Vroegste Beschavingen: De eerste Amerikanen (G. Messelaar, Vert.)*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Campbell, J. (2011). *De Held met de Duizend Gezichten: De oorspronkelijke betekenis van de verhalen uit de godsdienst en mythologie (A.J. van braam, Vert.) (7e druk)*. Amsterdam: Olympus.
- Damasio, A. (2004). *De Vergissing van Descartes: Gevoel, verstand en het menselijk brein (I. Teixeira de Mattos, Vert.)* (5e druk). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Damasio, A. (2008). *Het Gelijk van Spinoza: Vreugde, verdriet en het voelende brein (M. Stoltenkamp, Vert.)* (4e druk). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Damasio, A. (2016 (zesde druk) (2001)). *Ik voel dus ik ben*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Daniel C. Dennett (T.Maas en F.Smeets). (sd). *Het bewustzijn verklaard*. 1993: Atlas contact.
- Darwin, C. (1980). *De Oorsprong Der Soorten (J. Klerkx, Vert.)*. Ede: Zomer & Keuring Boeken.
- Dawkins, R. (1995). *Onze Zelfzuchtige Genen: Over Evolutie, agressie en eigenbelang (H. Scheepmaker, Vert)* (2e druk). Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Descartes, R. (1983). *Meditationen über die Erste Philosophie (G. Schmidt, Vert.)*. Stuttgart: Reclam.
- Diamond, J. (2000). *Zwaarden, Paarden en Ziektekiemen: De ongelijkheid in de wereld verklaard (vert. C. Sykora/Vertaalbureau Biotekst)*. Utrecht: Het Spectrum.
- Foucault, M. (1989). *Discipline, Toezicht en Straf: De geboorte van de gevangenis (vertalerscollectief)*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.
- Frankopan, P. (2023). *De transformatie van de aarde (vert. George pape en Eric Strijbos)*. Amsterdam: Spectrum.
- Gabriel, M. (2021). *Morele vooruitgang in duistere tijden (vert huub Stegeman)*. Amsterdam: Boom.

- Gabriel, M. (2023). *De mens als dier, waarom we toch niet in de natuur passen* (vert. Huub Stegeman). Amsterdam: Boom.
- Gould, J. L. (2000). *Het Dierenbrein, bewustzijn, leergedrag en intelligentie bij dieren* (vert. Peggy Leunissen). Diemen: Veen.
- Hadot, P. (2003). *Filosofie als een Manier van Leven* (Z. Pennings, Vert.). Amsterdam: Ambo.
- Hadot, P. (2023). *De sluier van Isis* (vert. Ellis Booi). Amsterdam: Athenaeum-Polak&Van Genneep.
- Harari, Y. (2017). *Homo Deus, Een kleine geschiedenis van de toekomst* (I. Pieters vert.). Amsterdam: Thomas Rap.
- Helm, F. v. (2016). *Dieren met toekomstplannen, slim vooruitkijken in de natuur*. Amsterdam: University Press.
- Joëls, M. (2009). *Een Zeepaardje in je Hoofd: Over de rol van de hersenen van de conceptie tot de dood* (3e druk). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Jonas, H. (2011). *Het Principe Verantwoordelijkheid: Een onderzoek naar een ethiek voor de technologische civilisatie* (vert. I. ten Bos). Utrecht: Uitgeverij IJzer.
- Karen, B. (2007). *Meeting the universe halfway. quantumphysics and the entanglement of matter and meaning*. Londen: Duke University Press .
- Lacoboni, M. (2009). *Het Spiegelende Brein: Over inlevingsvermogen, imitatiegedrag en spiegelneuronen*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwzerijds.
- Lamme, V. (2010). *De Vrije Wil Bestaat Niet: Over wie er echt de baas is in ons brein* (6e druk). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Laozi. (2010). *Daodejing: Het boek van de weg en de kracht* (B. Kriek, Vert.). Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Latour, B. (2020). *Het parlement van de dingen, over Gaia en de representatie van niet-mensen* . Amsterdam: Boom.
- Leibniz, G. (2006). *Over de Natuurlijke Theologie van de Chinezen* (K.L. v.d. Leeuw, Vert.). Budel: Damon.
- Lemaire, T. (1970). *Filosofie van het Landschap* (5e druk). Baarn: Ambo.
- Lemaire, T. (1986). *De Indiaan in ons Bewustzijn: De ontmoeting van de oude met de nieuwe wereld* (2e druk). Baarn: Ambo.
- Lorenz, K. (1968). *Over agressie bij dier en mens* (vert. Dick Hillenius). Amsterdam: Ploegsma.
- Markus, G. (2021). *Morele vooruitgang in duistere tijden, universele waarden voor de 21ste eeuw* (vert. huub Stegeman). Amsterdam: Boom.
- Metzinger, T. (2010). *De egotunnel: Hersenonderzoek en de mythe van het zelf* (vert. J. Braks). Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Morris, D. (1986). *Allemaal mensen* (vert. R. Leijten en J. Sliedrecht-Smit. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Pena-Guzmán, D. (2024). *Wanneer dieren dromen, de nachtzijde van het dierenbewustzijn* (vert. Joris Capenberghs). Noordboek.

- Rovelli, C. (2016). *De werkelijkheid is niet wat ze lijkt* (, (vert. Hans van den Berg). Amsterdam: AUP.
- Rowlands, M. (2009). *De filosoof en de wolf, lessen over liefde, dood en geluk* (vert Pon Ruiter). Amsterdam: De Bezige Bij.
- Sheldrake, M. (. (2020). *Verweven leven, de verborgen wereld van schimmels*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas contact.
- Sheldrake, R. (1999). *Honden weten wanneer hun baas thuiskomt, een onderzoek naar de mysterieuze vermogens van dieren* (vert. Anders Pieterse). Utrecht/Antwerpen: Kosmos Z&K.
- Sloterdijk, P. (2011). *Je Moet Je Leven Veranderen:Over anthropotechniek (H. Driessen, Vert.)(2e druk)*. Amsterdam: Boom.
- Sorell, T. (2000). *Kopstukken van de filosofie: Descartes (W.d.Leeuw, Vert.)*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Swaab, D. (2010). *Wij Zijn Ons Brein:Van baarmoeder tot alzheimer (3e druk)*. Amsterdam: Contact.
- Tzu, L. (1912). *Taoïstische Leringen: Het boek van Lieh Tzu (L. Giles, vert.)*. -: M.A., D.Litt.
- Verbeek, P.-P. (2014). *Op de Vleugels van Icarus: Hoe techniek en moraal met elkaar meebewegen*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Verdonk, D.-j. (2016). *Dierenrechten (elementaire deeltjes no 43)*. Amsterdam: University press.
- Verplaetse, J. (2008). *Het Morele Instinct:Over de natuurlijke oorsprong van onze moraal*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.
- Vroon, P. (1989). *Tranen van de Krokodil: Over de te snelle evolutie van onze hersenen*. Baarn: Ambo.
- Waal, d. F. (2013). *De Bonobo en de Tien Geboden: Moraal is ouder dan de mens (N. Groen, vert.)*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Waal, F. (2007). *Van Nature Goed: Over de oorsprong van goed en kwaad in mensen en andere dieren (F. Lakmaker, Vert.)*. Amsterdam: Olympus.
- Waal, F. (2008). *De Aap en de Filosoof:Hoe de moraal is ontstaan (N. Groen, Vert.)(4e druk)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Waal, F. (2009). *Een Tijd Voor Empathie: Wat de natuur ons leert over een betere samenleving (G. Houtzager, Vert.)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Waanders, J. (2018). *Sporen van transcendentie,De filosofie van Karl Jaspers*. Oud-Turnhout en/ 's-Hertogenbos: Gompel & Svacina.
- Wall Kimmerer, R. (2022). *Een vlecht van heilig gras (vert Nicole Seegers)*. Haarlem: Gottmer.
- Weil, S. (2022). *Verworteling, wat we de mens verplicht zijn (vert Jan Mulock Houwer)*. Utrecht: IJzer.
- Wohlleben, P. (2016). *Het verborgen leven van bomen (B. van Beusekom vert.)* . Amsterdam: Bruna.
- Yong, E. (2022). *Een immense wereld, hoe dierlijke zintuigen de verborgen dimensies om ons heen onthullen (vert. Menno Grootveld)*. Amsterdam: Atlas contact .
- Zhuang, Z. (2011). *De Volledige Geschriften:Het grote klassieke boek van het Taoïsme (K. Schippers, Vert.)(9e druk)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Augustus.